

ROD I PRAVOSUĐE

Odabrani rezultati i preporuke o implikacijama roda u pravosuđu Bosne i Hercegovine

Majda Halilović i Heather Huhtanen
Sarajevo, 2014.

DCAF

a centre for security,
development and
the rule of law

O autoricama

Majda Halilović je voditeljica odjela za istraživanje u Atlantskoj inicijativi u Bosni i Hercegovini. Magistrirala je na Cambridge univerzitetu i doktorirala sociologiju i socijalnu politiku na Open University u Velikoj Britaniji. Bavi se istraživanjima različitih aspekata roda i sigurnosti te društvenog uključivanja i isključivanja, o čemu je objavila niz publikacija.

Heather Huhtanen je projektna koordinatorica na programu „Rod i sigurnost“ u DCAF-u u Ženevi. Magistrirala je na studiju Međunarodni razvoj, žene, rod i razvoj na Erasmus univerzitetu, Međunarodni institut za društvene nauke u Haagu, Nizozemska. Radila je u sistemu krivičnog zakona i sa zakonodavnim tijelima na adresiranju nasilja nad ženama i promociji ravnopravnosti žena od 1997. godine.

Zahvalnica

DCAF i Atlantska inicijativa iskreno zahvaljuju **Ministarstvu vanjskih poslova Kraljevine Norveške** na finansijskoj podršci projektu “Rod i reforma pravosuđa u Bosni i Hercegovini”, uključujući izradu ove publikacije.

Lektura

Zinaida Lakić

Prijevod

Adisa Okerić-Zaid

Dizajn i priprema

Igor Mijić

Štampa

CPU Printing company d.o.o.

Izdavač

©DCAF i Atlantska inicijativa, 2014.
Sva prava sačuvana

ISBN: 978-92-9222-304-5

Zahvalnica

Autorice žele zahvaliti sljedećim osobama koje su značajno doprinijele razvoju ove publikacije:

Mladen Šain, predavač na Sarajevo School of Science and Technology i edukator u Centru za edukaciju sudija i tužilaca u Federaciji Bosne i Hercegovine, doprinio je razvoju metodologije za ovo istraživanje te učestvovao u intervjuiranju jednog broja učesnika.

Noemi Helfenstein, projektna asistentica u DCAF-u u Ženevi, uradila je pregled materijala i pripremila sažetke literature na francuskom, njemačkom i hrvatskom jeziku za ovaj izvještaj.

Edina Bećirević, predsjednica Atlantske inicijative i vanredna profesorica na Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu, uradila je pregled cjelokupnog izvještaja i dala važan doprinos komparativnom istraživanju, analizi podataka i finalnim zaključcima.

Beverly Youmans je uradila pregled cijelog izvještaja i dala značajan doprinos strukturi, pristupu i dizajnu.

Megan Bastick, ekspertica za rod i sigurnost u DCAF-ovom programu „Rod i sigurnost“, uradila je pregled ovog izvještaja i dala važan doprinos strukturi i sadržaju izvještaja.

Fairlie Chappuis, programska menadžerica u odjelu za istraživanje u DCAF-u u Ženevi, uradila je pregled ovog izvještaja i dala važan doprinos njegovom razvoju i strukturi.

Darko Datzer, docentna Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu, uradio je pregled velikog dijela cjelokupnog izvještaja, uključujući specifične dijelove istraživanja, te dao doprinos analizi podataka i zaključcima izvještaja.

Maida Ćehajić, projektna koordinatorica u Atlantskoj inicijativi na projektu „Rod i reforma pravosuđa“, doprinijela je razvoju svih faza ovog istraživanja, uključujući asistenciju pri obavljanju intervjuja, te pisanju i procesu štampanja.

Zabrina Iris, koja je bila pripravnica u Atlantskoj inicijativi u ljeto 2013. kao studentica sa Denver univerziteta, Josef Korbel fakultet za međunarodne studije, doprinijela je istraživanju literature na temu seksualnog uznemiravanja.

Emir Dervišević je pružio podršku u analizi statističkih podataka uključenih u izvještaj.

Daniel de Torres, zamjenik direktora u Operaciji III u DCAF-u, Ženeva, dao je važne smjernice u procesu finaliziranja ovog izvještaja.

Pored toga, zahvalni smo **Visokom sudskom i tužilačkom vijeću Bosne i Hercegovine** (VSTV BiH) za pružanje zvanične podrške ovom istraživanju, uključujući i podsticanje pravosudnih stručnjaka na učestvovanje. Također smo zahvalni **Centru za edukaciju sudija i tužilaca u Federaciji Bosne i Hercegovine** (FBiH CEST) za doprinos u razvoju metodologije i materijala za istraživanje. Posebno zahvaljujemo **Aidi Trožić**, višoj stručnoj saradnici, iz Centra za uloženo vrijeme i stručnu podršku koju je dala ovom istraživanju.

Konačno, DCAF i Atlantska inicijativa zahvaljuju sudijama i sutkinjama, tužiocima i tužiteljicama, advokatima i advokaticama te stručnim saradnicima i saradnicama koji su učestvovali u online istraživanju i ličnim intervjuima koji čine osnovu ovog istraživanja. Zahvaljujemo im za vrijeme koje su odvojili, kao i za njihovo znanje, stručnost i mišljenja o ovoj problematici koje su podijelili s nama. Istraživači su posjetili određeni broj sudova, tužilaštava i ureda advokata i tokom ovih posjeta naišli su na izuzetnu susretljivost i ljubaznost, što je doprinijelo uspjehu ovog istraživanja. Također smo zahvalni predsjednicima/predsjednicama sudova, glavnim tužiocima i tužiteljicama te predsjednicima advokatskih komora koji su podstaknuli svoje kolege da učestvuju u istraživanju. Bez njihove podrške realizacija ovog izvještaja ne bi bila moguća.

DCAF

Centar za demokratsku kontrolu oružanih snaga (DCAF) u Ženevi jedna je od vodećih institucija u svijetu u oblastima reforme sektora sigurnosti i upravljanja sektorom sigurnosti. DCAF pruža savjetodavnu podršku u zemlji i provodi programe praktične pomoći, razvija i promovira odgovarajuće demokratske norme na međunarodnom i nacionalnom nivou, zagovara dobre prakse i vrši strateška istraživanja u cilju osiguravanja učinkovitog demokratskog upravljanja sektorom sigurnosti. DCAF-ov program za rod i sigurnost podržava razvoj sektora sigurnosti kroz adresiranje sigurnosnih potreba muškaraca, žena, dječaka i djevojčica te osiguravanje punog učešće muškaraca i žena u institucijama sektora sigurnosti i reformskim procesima u ovom sektoru.¹

Atlantska inicijativa

Atlantska inicijativa je nevladina organizacija sa sjedištem u Bosni i Hercegovini (BiH), koju je 2009. godine osnovala grupa univerzitetskih profesora, novinara i analitičara. Atlantska inicijativa se bavi istraživanjem sigurnosnih rizika u BiH, pitanjima integracije u NATO, sigurnosti žena i provedbe Rezolucije UN-a 1325, roda i pravosuđa te pitanjima sigurnosti Roma i povratnika u BiH.² Atlantska inicijativa izdaje akademski žurnal o demokratiji i sigurnosti u jugoistočnoj Evropi i promovira otvorenu i informiranu debatu na temu procesa euroatlantskih integracija BiH. Atlantska inicijativa je priznata u BiH i regiji kao organizacija koja se bavi informiranjem predstavnika vlasti BiH, međunarodne zajednice i ostalih sudionika u oblasti sigurnosti.

Projekt „Rod i reforma pravosuđa u Bosni i Hercegovini“

DCAF i Atlantska inicijativa su partnerske organizacije na projektu “Rod i reforma pravosuđa u Bosni i Hercegovini”, koji finansira Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine Norveške. Ovaj višegodišnji projekt ima za cilj jačanje kapaciteta sudija i tužilaca za efikasnije integriranje roda u procedure i prakse bh. pravosuđa i jačanje sistema za nediskriminatorno provođenje pravde. Cilj projekta je i jačanje uloge žena u sektoru pravde, naročito na nivou donošenja odluka. Projektne aktivnosti su usmjerene ka postizanju konkretnih neposrednih rezultata, kao što su resursi i istraživanje, kao i razvojnih ciljeva, kao što je stvaranje pokretača promjena u BiH, bilo individualnih ili u organizacijskom obliku. DCAF i Atlantska inicijativa se oslanjaju na vodstvo, usmjeravanje i znanje bh. pravosudnih stručnjaka u osmišljavanju i implementaciji ovog projekta. Na ovom projektu sa DCAF-om i Atlantskom inicijativom usko saraduju sljedeće organizacije i stručnjaci: Centar za edukaciju sudija i tužilaca u Federaciji Bosne i Hercegovine, Centar za edukaciju sudija i tužilaca u Republici Srpskoj, Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine (VSTV BiH), Udruženje žena sudija u Bosni i Hercegovini te sudije i pravosudni stručnjaci u FBiH i RS.

¹ Vidi web stranicu DCAF-a: www.dcaf.ch.

² Vidi web stranicu Atlantske inicijative: www.atlantskainicijativa.org.

Sadržaj

1.	Značaj ispitivanja utjecaja roda na nepristranost pravosuđa.....	1
2.	Istraživanje utjecaja roda na pravosuđe Bosne i Hercegovine.....	2
3.	Rod i kolegijalni odnosi u pravosudnim institucijama BiH.....	3
3.1.	Pristojnost u sudnici i korištenje titula.....	3
3.2.	Kolegijalni odnosi i pravljenje šala.....	4
3.3.	Politike o seksualnom uznemiravanju, svijest i preventivne prakse.....	6
3.4.	Stavovi o zastupljenosti žena u pravosuđu BiH.....	7
4.	Rod i donošenje odluka u pravosuđu.....	9
4.1.	Rod i starateljstvo nad djecom.....	9
4.2.	Nasilje u porodici.....	10
4.3.	Seksualni napad.....	12
4.4.	Kredibilitet svjedoka/žrtve.....	13
4.5.	Izricanje kazni.....	13
5.	Rod i materijalna podrška žrtvama/svjedocima.....	14
6.	Zaključci i preporuke.....	16
6.1.	Preporuke.....	17
	Literatura.....	19

1. Značaj ispitivanja utjecaja roda na nepristranost pravosuđa

Kako rod utječe na rad pravosuđa? Nekad se pretpostavlja da je zakon objektivan, neutralan i nepristran, te da prema tome rod ili nema ili ima malo utjecaja na njegovu primjenu. A ipak, u razmatranju pravnog stručnjaka odgovornog za provedbu zakona, neizbježno se nameće pitanje s kojim se profesionalni pravници i pravni naučnici suočavaju kroz historiju pravne nauke – kako pravosudni stručnjaci na koje utječu društvene norme mogu biti nepristrani u provedbi i primjeni zakona?³

Ovaj izvještaj upućuje na to da pravni stručnjaci – sudije, tužioci, advokati i stručni saradnici – u svoj rad doista unose ne samo svoje akademsko obrazovanje, profesionalno iskustvo, analitičan pristup pravu i dobre namjere, nego i svoje vrijednosti, uvjerenja i mišljenja. Ipak, demokratske pravosudne institucije su opredijeljene za principe pravičnosti i nepristranosti, nosioci pravosudnih funkcija i profesionalni pravници su obučeni da objektivno primjenjuju zakon, a pravne institucije prepoznaju značaj kontinuirane reforme, razmatranja i unapređenja, kako bi osigurale da se svi oni koji se bave pravom rukovode navedenim principima.

Istraživanja sve više otkrivaju granice do kojih pojedinac može biti nepristran i objektivan bez obzira na profesiju kojom se bavi. Naročito su studije utjecaja podsvjesnih stavova, pretpostavki i stereotipa na donošenje odluka pokazale da takozvana implicitna pristranost utječe na skoro svaki aspekt ponašanja, od našeg odnosa prema ljudima koji su drugačiji od nas do biranja proizvoda koje kupujemo.⁴ Implicitna pristranost odnosi se na nesvjesne pretpostavke ili stereotipe o određenim društvenim grupama (rod, rasna pripadnost, etnička pripadnost, vjerska pripadnost itd.), koji se razvijaju od malih nogu i s vremenom se sve više ukorjenjuju – u tolikoj mjeri da čak i kada osoba (svjesno) usvoji izričito nepristran pogled na svijet “njeni stereotipi ostaju u velikoj mjeri nepromijenjeni i postaju implicitni (ili automatski)”.⁵

³ Vidi, naprimjer: Lawrence Rosen, *Law as Culture: An Invitation* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008); Sally Falk Moore, *Law as Process: An Anthropological Approach* (London: Routledge & Kegan Paul, 1978). Za pregled funkcioniranja sociologije prava u praksi, vidi: Nahda Younis Shehada, *Justice without Drama: Enacting Family Law in Gaza City Sharia Court* (Maastricht: Shaker Publishing, 2005); Sally Engle Merry, “Everyday Understandings of the Law in Working-Class America”, *American Ethnologist* 13, no.2 (May 1986): 253–270.

⁴ Vidi: Jerry Kang et al., “Implicit Bias in the Courtroom”, *UCLA Law Review* 59, no.5 (2012): 1124–1186. Vidi naročito strane 1135–1152. Također, vidi: web stranicu Project Implicita: <https://www.projectimplicit.net/index.html>; i spisak publikacija o istraživanjima koji su kreirali alati Project Implicita: <https://www.projectimplicit.net/papers.html>.

⁵ Justin D. Levinson i Danielle Young, “Implicit Gender Bias in the Legal Profession: An Empirical Study”, *Duke Journal of Gender Law & Policy* 18, no.1 (August 2010):6. Vidi i: Timothy D. Wilson, Samuel Lindsey i Tonya Y. Schooler, “A Model of Dual Attitudes.”, *Psychological Review* 107, no.1 (2000): 101–126, naročito strana 104.

Pravosudni stručnjaci, uglavnom iz Sjeverne Amerike i Evrope, već više od četiri decenije istražuju utjecaj roda na provedbu zakona. Naprimjer, sudija iz američke države New Jersey napisao je 1979. godine: "Polako uviđamo da su ljudi proizvodi kulturnog uvjetovanja, koje nas često onemogućava da prepoznamo društvene nepravde. ...Diskriminacija se često ne ispravlja zato što prolazi nezapaženo."⁶

Slično tome, sudija Žalbenog suda Virginia ističe u nešto skorije vrijeme da utjecaj roda "nije ograničen na svjesnu, namjernu diskriminaciju... češće dolazi do nesvjesne ili podsvjesne diskriminacije zato što osobu posmatramo na osnovu stereotipa koje ispravno ili neispravno pripisujemo jednom ili drugom rodu..."⁷ U ovim zapažanjima se podvlači značaj utvrđivanja i bavljenja utjecajem roda i rodnih stereotipa u provedbi zakona.

2. Istraživanje utjecaja roda na pravosuđe Bosne i Hercegovine

U ovom istraživanju se nije pokušavalo utvrditi da li je provedba zakona u Bosni i Hercegovini (BiH) objektivna i nepristrana, niti se osporava marljivosti stručnost pravosudnih stručnjaka ili nosilaca pravosudnih funkcija. Umjesto toga, u ovom izvještaju se pokušava rasvijetliti značaj prepoznavanja stvarnih i pretpostavljenih utjecaja roda na društvene i profesionalne odnose nosilaca sudačkih funkcija, te na sudsku praksu i donošenje odluka; drugim riječima, utjecaja roda na nosioce pravosudnih funkcija, ali i korisnike usluga suda. U ovom izvještaju se ističe odgovornost pravosuđa da identificira i pozabavi se faktorima koji bi mogli dovesti u pitanje njegovu nepristranost. Zapravo, u izvještaju se tvrdi da se identificiranjem i rješavanjem pitanja utjecaja roda može unaprijediti provođenje pravde i povećati nivo nepristranosti.

Ovaj izvještaj se zasniva na primarnom istraživanju pripadnika/pripadnica pravosuđa u BiH, a potkrijepljen je postojećim međunarodnim istraživanjima na ovu temu. Cilj istraživanja koje je provedeno za potrebe ovog izvještaja bio je utvrđivanje da li i na koji način rod i rodni stereotipi mogu koristiti ili nanijeti štetu ženama ili muškarcima u pravosudnom ili sudskom okruženju; bilo da se radi o sudijama, tužiocima, advokatima, žrtvama, svjedocima ili optuženima. Istraživači su nastojali stvoriti sliku o rodnim stavovima, uvjerenjima i prosudbama koje danas utječu na bh. pravosuđe, i to u tri oblasti:

- 1) Fizička infrastruktura i politike koje služe zaposlenicima i zaposlenicama suda, te korisnicima i korisnicama usluga suda;
- 2) Kodificirane (pisane) i uobičajene (nepisane) prakse koje se primjenjuju na sudovima; i
- 3) Ishodi procesa donošenja odluka u pravosuđu.

Metodologiju za ovo istraživanje zajednički je osmislilo osoblje DCAF-a i Atlantske inicijative, uz pomoć pravnog konsultanta i Centra za edukaciju sudija i tužilaca u Federaciji

⁶ Sudija Alan B. Handler, *Castellano v. Linden Board of Education*; 79 N.J. 407 (1979) 400 A.2d 1182 (Vrhovni sud New Jerseyja, 1979), saglasno i izdvojeno mišljenje sudije Handlera; citirano u: Sandy Karlan, "Towards the Elimination of Gender Bias in the Florida Courts", *Nova Law Review* 11 (1986): 1574.

⁷ Sam W. Coleman, "Gender Bias Task Force: Comments on Courtroom Environment", *Washington and Lee Law Review* 58, no.3 (2001): 1101.

Bosne i Hercegovine. Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine (VSTV BiH) također je pružilo značajnu podršku u prikupljanju podataka od pripadnika/pripadnica pravosuđa.

Istraživanje je provedeno tokom proljeća i ljeta 2013. godine, a podaci su prikupljeni putem 30 polustrukturiranih, ličnih intervjuja i anonimnog online upitnika, koji je popunio 131 ispitanik/ispitanica. Općenito, stanovišta i mišljenja 161⁸ pripadnika/pripadnice pravosuđa BiH prikupljena na ovaj način čine osnovu za ovu analizu. Intervjui su obavljani širom Bosne i Hercegovine, u oba entiteta, sa sudijama prvostepenih i drugostepenih sudova, kantonalnim i okružnim tužiocima i pravicima koji se privatno bave advokaturom. Istraživači su uložili sve napore kako bi odabrali raznovrstan uzorak sagovornica i sagovornika različitih dobi, različitog profesionalnog profila, iz krivičnog i građanskog referata. Online upitnik su popunjavali sudije, tužiocima, advokati i stručni saradnici. Odgovori iz online upitnika su analizirani primjenom kombinacije statističkih metoda i tematske zastupljenosti, a odgovori dati tokom intervjuja analizirani su primjenom analize diskursa i tematske analize.⁹

Ovo je prvo istraživanje ovakve vrste u BiH i regiji jugoistočne Evrope, i predstavlja važan doprinos postojećim međunarodnim istraživanjima na temu roda, ravnopravnosti spolova i implikacija roda u pravosuđu. Odabrani zaključci su ovdje predstavljeni u tri kategorije:

- Rod i kolegijalni odnosi
- Rod i donošenje odluka u pravosuđu
- Rod i usluge strankama suda

3. Rod i kolegijalni odnosi u pravosudnim institucijama BiH

Rodni stavovi u različitim pitanjima koji utječu na atmosferu u pravosuđu i kolegijalne odnose među pripadnicima/pripadnicama pravosuđa konstatirani su u ovom istraživanju kroz analizu pristojnosti u sudnici i korištenja titula; kolegijalnih odnosa i pravljenja šala; politika o seksualnom uznemiravanju, svijesti i preventivnih praksi; te stavova o zastupljenosti žena u pravosuđu BiH.

3.1. Pristojnost u sudnici i korištenje titula

Intervjuirani ispitanici, kao i oni koji su popunili upitnik, većinom su izrazili mišljenje da je komunikacija između pripadnika/pripadnica pravosuđa strogo formalna i profesionalna,

⁸ Ukupan broj uključuje 30 intervjuiranih osoba, plus 131 anonimnog ispitanika u online upitniku – koji su popunili 42 sudija, 21 tužilac, 9 advokata, 21 stručni saradnik, 3 ispitanika koji su se svrstali pod 'ostali' i 35 osoba koje nisu otkrile informacije o svom profesionalnom statusu. Od 96 ispitanika koji su popunili upitnik, a koji su otkrili spol, 52,1% su bili muškarci, a 47,9% žene. Zbog anonimnosti online upitnika, moguće je da ovaj broj uključuje nekoliko ispitanika koji su ujedno popunili online upitnik i učestvovali u ličnom intervjuisanju.

⁹ Detaljno objašnjenje metodologije istraživanja sadržano je u širem izvještaju: Majda Halilović i Heather Huhtanen, „Rod i pravosuđe: istraživanje o implikacijama roda u pravosuđu Bosne i Hercegovine“ (2014) DCAF/Atlantska inicijativa (štampanje u toku).

naročito u sudnici. Ipak, prema rezultatima online upitnika, 24% ispitanika (od 127) bili su svjedokom ili su lično doživjeli da nekog pripadnika/pripadnicu pravosuđa zovu ili govore o njoj/njemu u sudnici ili zgradi suda koristeći druge nazive umjesto titule ili prezimena (npr. duša, slatkica, mladić itd.). Ovi podaci potkrijepljeni su različitim anegdotama koje su ispitanici ispričali tokom intervjua. Naprimjer, jedna advokatica se sjetila kako ju je kolega advokat na sudu nazivao 'djevojkom'; ovo ponašanje ona je protumačila kao pokušaj da je diskreditira u sudnici. Jedna sutkinja se prisjetila kako se kolega sudija okrenuo prema njoj tokom postupka u sudnici i pitao: "Šta si htjela reći, ljepotice?"

Rana istraživanja iz SAD-a pokazala su da se izrazima nježnosti ili komentarima o izgledu koji skreću pažnju na osobu kao ženu, a ne nosioca pravosudne funkcije, može značajno podrivati njen kredibilitet i predodžba drugih osoba o njenoj profesionalnosti.¹⁰ Osim toga, formalne titule označavaju nadređenu poziciju, dok se intimnijim nazivima, čak i pod izgovorom da se radi o komplimentu, označava podređena uloga.¹¹ Na ovaj način može se ostaviti utisak favoriziranja jednog nosioca pravosudne funkcije u odnosu na druge te time dovesti u pitanje nepristranost postupka.

Ovo istraživanje pokazalo je i da ženski oblici riječi¹² sudija, tužilac, advokat i stručni saradnik nisu adekvatno institucionalizirani usprkos tome što je njihova upotreba preporučena Zakonom o ravnopravnosti spolova¹³ u BiH i smjernicama iz publikacije pod nazivom, "Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima."¹⁴ Tokom intervjua, jedna advokatica je iznijela mišljenje da "mlađe sudije češće koriste ženske oblike od starijih sudija". U okviru ovog istraživanja nije se dovoljno ispitivalo korištenje ili nekorisćenje ženskih oblika profesionalnih sudačkih titula da bi se mogli donijeti zaključci o rodnim implikacijama ovakve prakse u BiH. Ipak, ranija istraživanja pokazuju kako korištenje zamjenica u muškom rodu kao generičkih može stvoriti zapreke u ostvarivanju ravnopravnosti žena i ojačati percepciju o ženama kao manje vjerodostojnim.¹⁵

3.2. Kolegijalni odnosi i pravljenje šala

Rezultati online upitnika su pokazali da je 28% ispitanika svjedočilo ili bilo predmetom šala o ženama, uključujući aluzije na seksualnu privlačnost ili neprivlačnost, kao i šala o 'glupim plavušama'. Šale o ženama čine najveću kategoriju šala koje su nosioci pravosudnih funkcija čuli ili doživjeli (vidi u nastavku).

¹⁰William Eich, "Gender Bias in the Courtroom: Some Participants are More Equal Than Others", *Judicature* 69 (1986, 1985):340.

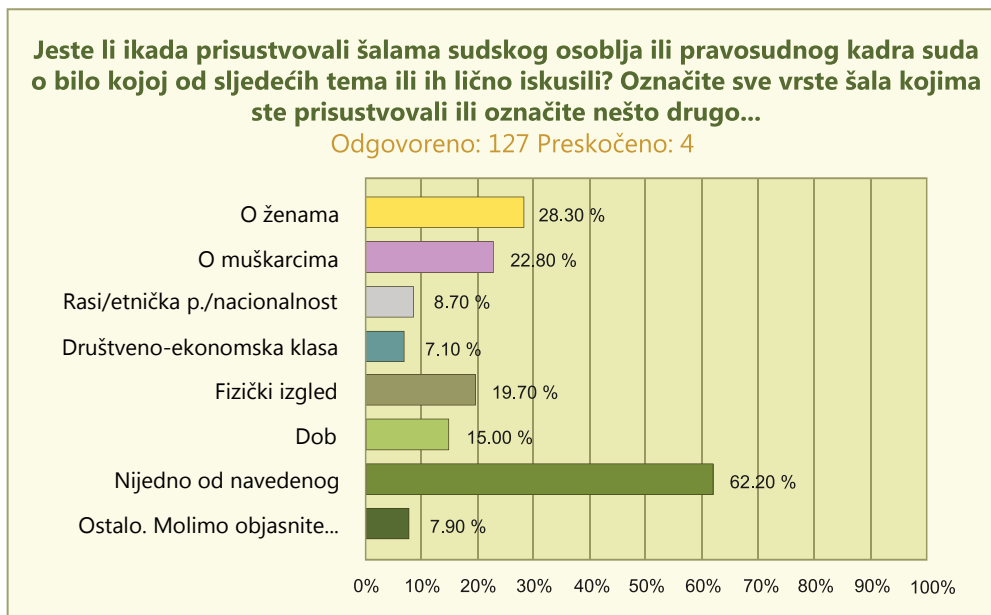
¹¹Jennifer A. Levine, "Preventing Gender Bias in the Courts: A Question of Judicial Ethics", *Georgetown Journal of Legal Ethics* 1 (1987):780.

¹²Bosanski/srpski/hrvatski omogućava korištenje muškog i ženskog roda za mnoge imenice. U pravnoj profesiji to se naprimjer, između ostalog, odnosi na riječi za sudiju (sutkinja ili sudija) i advokat (advokatica ili advokat).

¹³Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini, Službeni list Bosne i Hercegovine 16/03 i 102/09, 2010, čl. 9§2.

¹⁴Jasmina Čaušević i Sandra Zlotrg, Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima (Sarajevo: Udruženje za jezik i kulturu Lingvisti i Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, 2011). Dostupno samo na bosanskom jeziku.

¹⁵Za pregled 14 studija o seksističkom jeziku vidi: William R. Todd-Mancillas, "Masculine generics=Sexist Language: A Review of Literature and Implications for Speech Communication Professionals", *Communication Quarterly* 29, br. 2 (mart 1981): 107–115.

Zamoljeni da navedu primjere ili teme šala, ispitanici su ponudili sljedeće pisane odgovore:

- Ona je seksi
- Debela krava
- [Glupa] plavuša
- Muževi papučari
- Žena je univerzalni stroj
- Muškarci upravljaju samo jednim uglom kuće, a žene sa tri
- Pokrivene žene su licemjerne

Kredibilitet je od ogromne važnosti za pravosudne stručnjake, a međunarodno istraživanje na temu roda u pravosuđu pokazalo je da je znatno veća vjerovatnoća da će se žene – bilo advokatice, svjedokinje, stranke u parnici ili uposlenice suda – posmatrati kao manje sposobne, manje inteligentne, manje stručne i manje prijatne od svojih muških kolega. Također, otvoreni negativni ili seksualno obojeni stavovi prema ženama mogu direktno utjecati na njihov kredibilitet; njihov vlastiti osjećaj kredibiliteta, kao i njihov kredibilitet u očima kolega, klijenata, stranaka u parnici i svjedoka. To može stvoriti de facto sudsko okruženje u kojem nedostaje nepristranosti i pravičnosti.

Iako su uglavnom žene meta šala sudskog osoblja, na pitanje koga se od profesionalnog osoblja na sudu tretira s najmanje poštovanja, samo 6% ispitanika koji su popunjavali upitnik odgovorilo je da su to žene. Nijedan ispitanik nije odgovorio da muškarce, kao kategoriju, tretiraju s manje poštovanja u pravosuđu BiH. Čini se da ovo ukazuje na to da, iako su žene uglavnom u fokusu šala i komentara u pravosuđu, generalno među ženama ili muškarcima ne postoji osjećaj da su te šale neučtive ili štetne. Svakako je pozitivno to što

¹⁶Vidi, npr.: Lynn Hecht Schafran, "Credibility in the Courts: Why Is There a Gender Gap?", *Judges Journal* 34 (1995): 5; Lynn Hecht Schafran, "The Less Credible Sex", *Judges Journal* 24, no.16 (Winter 1985): 16; Wendy Murphy, "Gender Bias in the Criminal Justice System", *Harvard Women's Law Journal* 20 (1997): 14–26; Shari Hodgson i Bert Pryor, "Sex Discrimination in the Courtroom: Attorney's Gender and Credibility", *Psychological Reports* 55, no.2 (October 1984): 483–486; Levine, "Preventing Gender Bias in the Courts: A Question of Judicial Ethics".

samo mali broj ispitanika vjeruje da se žene tretiraju s manje poštovanja, ali činjenica da je više od četvrtine učesnika ankete izjavilo da je doživjelo ili prisustvovalo šalama na račun žena nalaže potrebu za daljnjim ispitivanjem.

3.3. Politike o seksualnom uznemiravanju, svijest i preventivne prakse

Dok je 43% ispitanika navelo u upitniku da su im poznate politike ili zakoni o diskriminaciji i uznemiravanju koji se primjenjuju na sudu, 34% je navelo da nisu upoznati s takvim politikama ili zakonima, a 24% je reklo da ne znaju da li postoje takve politike ili zakoni (vidi u nastavku).

Svih 30 intervjuiranih ispitanika naveli su da nisu upoznati s bilo kakvim internim politikama, niti su ikad bili na internoj obuci ili seminaru na temu seksualnog uznemiravanja.¹⁷ Jedan tužilac je objasnio:

Na kolegijima ne razgovaramo o seksualnom uznemiravanju i diskriminaciji, i ne postoji svijest o tome. Veoma je teško razlučiti šta predstavlja seksualno uznemiravanje. Mislim da se to svuda dešava. Na primjer, u šali kažemo stvari koje doista i mislimo [koje smatramo tačnim].

Čini se da ovaj komentar ukazuje na određeni nivo otvorenosti za izradu politike o seksualnom uznemiravanju, kao i aktivnosti na povećanju svijesti. Nasuprot tome, neki od intervjuiranih ispitanika su banalizirali ideju seksualnog uznemiravanja i potrebu za uvođenjem politike. Naprimjer, jedan sudija je ispričao sljedeću anegdotu s jedne obuke kojoj je prisustvovao, a na kojoj je pokrenuto pitanje seksualnog uznemiravanja:

Mislim da je ova tema precijenjena, a i žene to misle. Prisustvovao sam obuci na kojoj je jedan stručni saradnik pitao “da li to znači da sada moramo tražiti pismeni dozvolu da izađemo s nekom ženom?”

¹⁷Nekoliko intervjuiranih ispitanika navelo je da znaju za zakone o seksualnom uznemiravanju, naročito Zakon o ravnopravnosti spolova. Među onima koji poznaju zakone o seksualnom uznemiravanju nekoliko ih je pohađalo obuku na ovu temu putem Udruženja žena sudija u Bosni i Hercegovini.

Pripadnici pravosuđa možda nisu sigurni šta čini seksualno uznemiravanje i možda se osjećaju nesigurno i/ili bez podrške zbog nepostojanja jasnih institucionalnih politika kojima se definira primjereno i profesionalno ponašanje. U društveno-kulturnom kontekstu koji se brzo mijenja i na koji sve više utječu globalizacija i komunikacijske tehnologije politikama se može pružiti zaštita za pravne institucije, promovirati konstruktivnije ponašanje među osobljem i stvoriti profesionalnije radno okruženje.¹⁸ U intervjuima je navedeno dodatno opravdanje za izradu internih politika o seksualnom uznemiravanju; nekoliko intervjuiranih ispitanika spomenulo je da se ponekad među pripadnicima pravosuđa BiH čuju komentari koji predstavljaju seksualno uznemiravanje. Naprimjer, jedan advokat je ispričao sljedeću anegdodu:

Jedan kolega je rekao tužiteljici u sudnici da ima problem kad je ona tu zato što ima seksualne fantazije o njoj.

Slično tome, drugi advokat je u drugom sudu naveo da njegove kolege ponekad pokazuju interes za seksualne odnose sa ženama koje rade u pravosuđu. On je rekao:

...dešava se da se, kada prolazi neka atraktivna pripravnica, čuju komentari kao naprimjer: 'oh, ja bih nju...!' Ti komentari se izgovaraju tako da ih osoba koja prolazi ne može čuti. Ovo ponašanje je stvar odgoja koji se nosi iz kuće.

Ipak, ovo istraživanje ne pokazuje da ovakvi komentari predstavljaju opće stavove. Zapravo, oni su znak da je uznemiravanje praktičan, iako izoliran problem, dovoljno bitan da se bh. pravosuđe njime pozabavi. Istraživanje koje su provele radne grupe u pravosuđu u SAD-u tokom osamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća pokazalo je da je između 15% i 60% žena i muškaraca u sudskim sistemima svjedočilo neprimjerenim ili seksualno sugestivnim komentarima ili seksualnim prijedlozima, ili ih lično doživjelo.¹⁹ Razumno se može pretpostaviti da se seksualno uznemiravanje može pojaviti, kao i da je prisutno i u pravosuđu BiH.

3.4. Stavovi o zastupljenosti žena u pravosuđu BiH

Žene čine većinu sudija u BiH, a ipak nisu jednako zastupljene na vodećim pozicijama. Konkretnije, žene čine oko 60% od ukupnog broja sudija, ali samo 40% predsjednika sudova i glavnih tužilaca su žene.²⁰ Intervjui su pokazali da članovi i članice profesionalnog sudskog osoblja općenito imaju različita mišljenja o tome zašto su žene tako dobro zastupljene u pravosuđu BiH. Žene većinom pozitivno tumače ovu pojavu, ali muškarci ne. Naprimjer, jedna sutkinja je ovako opisala rodnu ravnotežu među sudijama:

¹⁸Vidi i: Mark I. Schickman, "Sexual Harassment: The Employer's Role in Prevention", The Complete Lawyer 13, br. 1 (zima 1996): 24; Joy A. Livingston, "Responses to Sexual Harassment on the Job: Legal, Organizational, and Individual Actions", Journal of Social Issues 38, no.4 (January 1982): 5–22.

¹⁹Marina Angel, "Sexual Harassment by Judges," University of Miami Law Review 45 (March 1991): 819. For more details on task force findings, also see: Ninth Circuit Task Force on Gender Bias, The Preliminary Report of the Ninth Circuit Gender Bias Task Force: Discussion Draft (United States District Court, Western District of Washington, 1992), 8; Maryland Special Joint Committee on Gender Bias in the Courts, Report of the Special Joint Committee on Gender Bias in the Courts (Maryland: Administrative Office of the Courts, 1989), 82; Minnesota Supreme Court Task Force, Minnesota Supreme Court Task Force for Gender Fairness in the Courts: Final Report (Minnesota: Minnesota Supreme Court, 1989), 107.

²⁰Visoko sudsko i tužilačko vijeće BiH, "Godišnje izvješće 2012", 2013, 62, <http://www.hjcp.ba/intro/gizvjestaj/pdf/VSTV%20BiH%20-%20godisnji%20izvjestaj%202012.pdf>.

Žena ima više [na sudačkim pozicijama] zato što je ovo vrlo težak posao, s velikim obimom posla, a žene su vrjednije i odgovornije od muškaraca. Muškarci se klone sudačke pozicije zato što se taj posao više ne cijeni i adekvatno ne nagrađuje.

Nasuprot tome, nekoliko muških ispitanika nastojalo je umanjiti rad i ulogu sudije. Jedan sudija je naveo da žena ima više na sudačkim pozicijama zato što je taj posao ustvari lakši od drugih. On je istaknuo:

Pravosuđe je sada pretežno ženski posao zato što je lakši – to je sjedeći posao, koji ne zahtijeva fizičke napore... Sada ima više muškaraca među advokatima, ali žene polako zauzimaju i tu sferu.

Ono što je možda još interesantnije, jedan tužilac je otišao tako daleko da povezuje rodno određene odnose moći između muškaraca i žena sa zastupljenošću žena u pravosuđu BiH. On je pretpostavio:

Možda je to što su žene kod kuće podređene muškarcima razlog zašto se prijavljuju na sudačke pozicije; zato što su na toj poziciji dominantne na radnom mjestu, pa tako kompenziraju situaciju kod kuće.

Istraživači su analizirali i mišljenja intervjuiranih ispitanika o tome zašto žene čine skoro dvije trećine od ukupnog broja sudija, ali ih je manje od polovine na vodećim pozicijama u pravosuđu. Velika većina intervjuiranih ispitanika je bila iznenađena ovim brojkama, i priznali su da nikad nisu puno razmišljali o zastupljenosti žena i muškaraca u pravosuđu BiH. Ipak, nekoliko njih je navelo da žene nisu na vodećim pozicijama zbog izazova u balansiranju između posla i porodičnih obaveza. Naprimjer, jedna tužiteljica je navela da je pozicija glavnog tužioca ne interesira, uz sljedeće objašnjenje:

Ta pozicija zahtijeva nekog istaknutog muškarca. Smatram da ne posjedujem potrebne vještine za to mjesto. Međutim, [imam] mlađe kolegice koje bi željele biti na vodećoj poziciji. Ali ja ne bih željela biti glavna tužiteljica zato što imam djecu o kojoj se moram brinuti, a posao glavnog tužioca bi bio previše.

S njenom ocjenom se slaže i sutkinja koja je na pitanje da li bi se prijavila za mjesto predsjednika suda odgovorila da ne bi jer ne bi imala dovoljno vremena zbog porodičnih obaveza. Ona smatra da muškarci nisu opterećeni takvim obavezama kod kuće.

Navedena mišljenja pokazuju neke upadljive razlike u tumačenju sudačke profesije, a otkrivaju i stereotipna stanovišta žena i muškaraca o sposobnostima onih drugih, kao i pretpostavljene obaveze i motivacije izvan profesije. Međutim, u istraživanju nije utvrđeno koliko ova mišljenja i perspektive utječu na to koji će kandidati biti odabrani za sudije i unaprijeđeni na vodeće pozicije. Ipak, u ovom izvještaju se preporučuje daljnje istraživanje ovog pitanja, a naročito pitanja kako i zašto žene nisu jednako zastupljene na mjestima predsjednika sudova i glavnih tužilaca.

4. Rod i donošenje odluka u pravosuđu

U okviru ovog istraživanja ispitivan je utjecaj roda na pravosudne procese u BiH i donošenje odluka, na što bi nedvojbeno najviše mogle utjecati bojazni u pogledu nepristranosti pravosuđa. Brojnim studijama je dokumentiran utjecaj rodnih stereotipa na ishode predmeta porodičnog prava, procjenu krivičnih predmeta i izricanje presuda.²¹ U ovom odjeljku sadržani su ključni nalazi istraživanja o utjecaju roda na donošenje odluka u pravosuđu u predmetima dodjele starateljstva nad djecom, seksualnih napada, nasilja u porodici, pa do kredibiliteta žrtve/svjedoka i izricanja kazne.

4.1. Rod i starateljstvo nad djecom

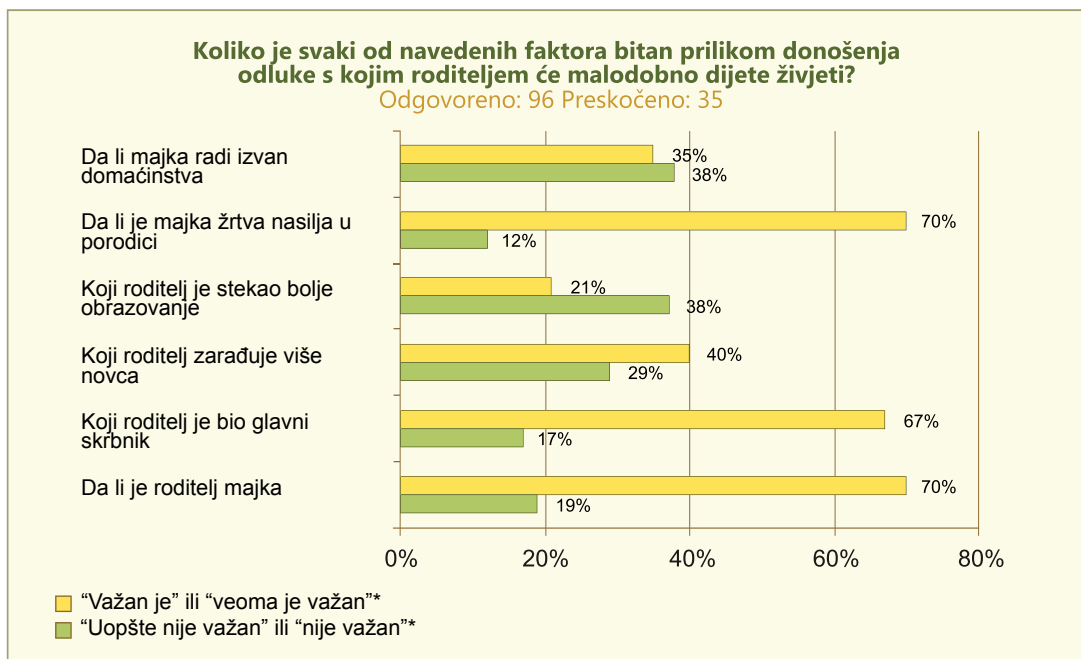
Nekoliko istraživača je dokumentiralo kako rodni stereotipi utječu na ishode predmeta porodičnog prava.²² U okviru ovog istraživanja nije vršena procjena riješenih predmeta dodjele starateljstva u BiH, nego su ispitivani stavovi i mišljenja pripadnika pravosuđa o odlukama o dodjeli starateljstva. Intervjui su pokazali da je među profesionalnim sudskim uposlenicima čvrsto uvriježeno uvjerenje da je djeci mjesto uz majku, zato što:

- U prirodi majke je da se brine za dijete
- Majke su više povezane s djecom
- Majke se bolje brinu o djeci

Ovo je mišljenje dodatno potvrđeno odgovorima u online upitniku. Čak 70% ispitanika je pitanje da li je roditelj majka identificiralo kao važan faktor u odlučivanju o dodjeli starateljstva nad djecom (vidi u nastavku).

²¹Za još istraživanja o tome kako rodni stereotipi utječu na odluke u predmetima porodičnog prava vidi: Leslie A. Cadwell, "Gender Bias against Fathers in Custody? The Important Differences between Outcome and Process", *Vermont Law Review* 18, no.1 (1993): 215–249. Céline Bessière and Muriel Mille, "Le juge est (souvent) une femme. Conceptions du métier et pratiques des magistrates et magistrats aux affaires familiales", *Sociologie du travail* 55, no.3 (2013): 341–368; i Le collectif onze, *Au tribunal des couples enquête sur des affaires familiales* (Paris: Odile Jacob, 2013). Za još literature o tome kako rodni stereotipi utječu na donošenje odluka u pravosuđu i ishode predmeta seksualnog napada vidi: Julia Ann Simon-Kerr, "Unchaste and Incredible: The Use of Gendered Conceptions of Honor in Impeachment", *Yale Law Journal* 117, no.1854 (2008): 1854–1898; Murphy, "Gender Bias in the Criminal Justice System"; i Ivana Radačić, "Kazneno djelo silovanja: pitanja definicije, (ne)odgovornosti za otklonjivu zabludu o pristanku i postojanje rodni stereotipa u sudskom postupku na primjeru prakse županijskog suda u Zagrebu", *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* 19, br. 1 (juli 2012): 105–125. Za još literature na temu utjecaju roda na izricanje presuda vidi: Christina L. Boyd, Lee Epstein i Andrew D. Martin, "Untangling the Causal Effect of Sex on Judging", *American Journal of Political Science* 54, no.2 (2010): 389–411; i Thomas Dalby i Annik Mossière, "The Influence of Gender and Age in Mock Juror Decision-Making", *Europe's Journal of Psychology* 4, no.4 (2008). Meda Chesney-Lind, "Judicial Paternalism and the Female Status Offender: Training Women to Know Their Place", *Crime & Delinquency* 23, no.2. (January 1977): 121–130. Za sveobuhvatan spisak literature na temu utjecaja roda na materijalno pravo vidi poglavlja 5 ovog izvještaja.

²²Za više istraživanja o utjecaju rodni stereotipa na odluke u porodičnom pravu vidi: Cadwell, "Gender Bias against Fathers in Custody?", Bessière and Mille, "Le juge est (souvent) une femme"; i Le collectif onze, *Au tribunal des couples enquête sur des affaires familiales*.

Pored toga, nekoliko intervjuiranih ispitanika izjavilo je da očevi možda odlučuju da aktivno ne traže starateljstvo jer vjeruju da se ono automatski dodjeljuje majkama. Studije u SAD-u također su pokazale da očevi ponekad i ne traže starateljstvo zato što im advokati sugeriraju da su im šanse za dobijanje starateljstva minimalne; advokati će prije davati takve savjete nego njihove kolegice.²³

Ovo istraživanje pokazuje da nosioci sudačkih funkcija u BiH favoriziraju majke u predmetima dodjele starateljstva nad djecom. Nije ispitivano u kojoj mjeri navedeno utječe na odluku oca da traži ili ne traži starateljstvo, ali ovo pitanje zahtijeva daljnje istraživanje. Ako su advokati u BiH koji se bave porodičnim pravom svjesni rasprostranjenog favoriziranja majki oni mogu odlučiti da tu informaciju podijele sa svojim klijentima, a, kao što je pokazalo i istraživanje u SAD-u, to bi na kraju moglo utjecati na odluku očeva da traže starateljstvo.

4.2. Nasilje u porodici

Odgovor pravosuđa na nasilje u porodici donosi još jedan primjer potencijala rodnih stereotipa da naruše primjenu zakona u sudovima. Jedna radna grupa za pravosuđe u SAD-u je zaključila da "...sudije i sudsko osoblje prečesto osporavaju žrtvina iskustva, žrtvu optužuju da laže o svojim povredama, ove predmete tretiraju kao trivijalne i nevažne, krive

²³Vidi: Radna grupa New Yorka na temu žena u sudovima, "Izveštaj Radne grupe New Yorka na temu žena u sudovima", Fordham Urban Law Journal 15, no.1 (1986): 103; Radna grupa Vrhovnog suda Minnesota, Izveštaj Radne grupe Vrhovnog suda Minnesota, 24; Radna grupa države Utah za rod i pravdu, Radna grupa države Utah za rod i pravdu: izvještaj Sudačkom vijeću države Utah (Salt Lake City, Utah: Radna grupa za rod i pravdu, 1990); citirano u: Lynn Hecht Schafran, "Gender Bias in Family Courts: Why Prejudice Permeates the Process", Family Advocate 17 (1994): 26. Interesantno je napomenuti da je Radna grupa New Yorka za pitanja rodne pristranosti utvrdila da 47% advokata u odnosu na samo 21% advokatica odgovaraju očeve od traženja starateljstva zato što vjeruju da sudije neće pravično suditi o njihovom zahtjevu.

žrtvu zato što je pretučena i zato što nije napustila nasilnika".²⁴ Osim toga, istraživanja na temu izricanja kazni u predmetima nasilja u porodici u BiH i SAD-u pokazala su da se počiniteljima nasilja u porodici uglavnom izriču uvjetne osude, period kušnje i obavezno liječenje umjesto kazne zatvora ili težih kazni.²⁵

U okviru ovog istraživanja analizirane su dvije teme u vezi s predmetima nasilja u porodici:

- 1) Koji su faktori bitni za izricanje kazni u predmetima nasilja u porodici; i
- 2) U kojim predmetima nasilja u porodici bi se trebala izbjegavati zatvorska kazna.

Tokom intervjua sudije su tvrdile da kazne izriču isključivo na osnovu činjenica i njihovog odnosa s pisanim zakonom; međutim, rezultati online upitnika su pokazali sklonost ispitanika da pri određivanju kazne, pored pravnih, razmatraju i druge društvene faktore. Naprimjer, 81% ispitanika (od 96) navelo je da je za presudu bitno da li optuženi izražava žaljenje zbog počinjenog djela. Pored toga, 35% ispitanika je navelo da je bitno i da li je žrtva sklona svađi ili teška osoba. Na pitanje u kojim vrstama predmeta nasilja u porodici bi trebalo izbjegavati zatvorsku kaznu, 38% ispitanika je u upitniku odabralo odgovor 'kada je optuženi primarni hranitelj porodice'.

U Izvještaju OSCE-a iz 2011. godine "Krivična odgovornost i sankcioniranje počinitelja nasilja u porodici: Analiza i preporuke u krivičnopravnim sankcijama u predmetima nasilja u porodici u Bosni i Hercegovini" zaključeno je da se u sudskoj praksi u BiH u predmetima nasilja u porodici izriču kazne koje su minimalne, ili čak ispod minimalnih kazni propisanih zakonima BiH; to uključuje i pretjerano izricanje uvjetnih osuda.²⁶ Dosljedno ovim nalazima, najmanje četvrtina intervjuiranih u okviru ovog istraživanja potvrdila je potrebu za oštrijim kaznama u predmetima nasilja u porodici. Pored toga, nekoliko vodećih stručnjaka za krivično pravo i profesionalnih pravnika u BiH pozvalo je na korištenje i primjenu novog priručnika o nasilju u porodici. „Priručnik: Sudska razmatranja slučajeva nasilja u porodici u BiH” izradilo je devet sudija iz cijele BiH, a u njemu su sadržane preporuke za unapređenje odgovora na nasilje u porodici i povećanje dosljednosti u sudskoj praksi.²⁷ Preporuke su konkretno usmjerene na eliminiranje pretjeranog korištenja olakšavajućih okolnosti kako bi se opravdalo izricanje kazni koje su ispod zakonskog minimuma.²⁸

²⁴ Specijalna zajednička komisija Marylanda za pitanja rodne pristranosti na sudovima, Izvještaj specijalne zajedničke komisije o rodnoj pristranosti na sudovima (Maryland: Administrativni ured sudova, 1989).

²⁵ Cheryl Hanna, "The Paradox of Hope: The Crime and Punishment of Domestic Violence", *William Mary Law Review* 39, no.5 (1998): 1507–1508; i Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini, *Krivična odgovornost i sankcioniranje počinitelja nasilja u porodici: Analiza i preporuke u krivičnopravnim sankcijama u predmetima nasilja u porodici u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: OSCE, 2011), 32.

²⁶ Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini, *Krivična odgovornost i sankcioniranje počinitelja nasilja u porodici*, 32–33.

²⁷ Nenad Galić i Heather Huhtanen, ured., *Priručnik: Sudska razmatranja slučajeva nasilja u porodici u BiH* (Sarajevo: Atlantska inicijativa/DCAF, 2014).

²⁸ Isto, *Vidi Preporuke*, str. 17–46.

4.3. Seksualni napad

U nekoliko studija ispitivan je utjecaj roda na procesuiranje i izricanje kazni u predmetima seksualnog napada.²⁹ Naprimjer, hrvatska naučnica Ivana Radačić identificirala je korištenje upitnih olakšavajućih okolnosti u svom pregledu kaznenih djela silovanja za koja je suđeno pred okružnim sudom u Zagrebu. U jednom od predmeta koje je analizirala sud je ljubomoru počinioca na novog partnera svoje bivše djevojke naveo kao olakšavajuću okolnost.³⁰ Slično tome, radne grupe za pitanja rodne pristranosti širom SAD-a zaključile su da kada se radi o ženama žrtvama silovanja i seksualnog napada rutinski se oštrije sudi o njihovom izgledu, ponašanju, načinu života i reputaciji – dok optuženi muškarci izbjegnu slično ispitivanje.³¹

Tokom intervjua u okviru ovog istraživanja izneseno je nekoliko obećavajućih stavova i mišljenja o seksualnim napadima. Naprimjer, skoro sve sudije i tužioc se slažu da žrtvama treba osigurati zaštitu od optuženih (uključujući pristup svjedočenjima putem videolinka), kao i podršku tokom postupka. Međutim, svi intervjuirani ispitanici nisu bili jednako opredijeljeni za osiguravanje pristupa pravdi žrtvama seksualnog napada. Naprimjer, jedna sutkinja je ispričala sljedeću priču o odgovoru jednog tužioca na seksualno zlostavljanje djeteta u porodici:

Bio je jedan slučaj kada je maloljetna kćerka prijavila da ju je otac silovao. Tužiteljica je pripremila optužnicu i intenzivno se uključila u slučaj. Međutim, ona je otišla na porodiljski dopust i slučaj je preuzeo tužilac koji je imao potpuno drugačiji stav o predmetu. Bio je veoma subjektivan – jednom je čak rekao kako smatra da privatni život tog čovjeka nepravедno trpi zbog slučaja.

Istraživači su zaključili i da branitelj često pokazuje znatnu količinu skepse prema žrtvama seksualnog napada i njima pripisuje dio odgovornosti za napad. Jedna braniteljica se sjetila slučaja kada je odrastao muškarac silovao maloljetnu djevojčicu pod utjecajem alkohola. Advokatica je tvrdila da je djevojčica promiskuitetna i zavodljiva, da je poznata kao seksualno liberalna, i da je njen klijent nije mogao prisiliti na seksualni odnos budući da je bio pod utjecajem alkohola. Advokatica je blažu kaznu koja je izrečena njenom klijentu pripisala navedenim olakšavajućim okolnostima.

U drugom intervjuu, još jedan branitelj je bio iznenađen činjenicom da bi sudija čovjeka poslao u zatvor za pokušaj silovanja. Naveo je sljedeći slučaj:

Imao samo jedan predmet [u kojem je] žena prijavila obučara zbog silovanja, i taj je čovjek u zatvoru zbog pokušaja silovanja. Ona je tvrdila da je on zaključao vrata, dirao joj grudi i poljubio je. Ne razumijem zašto je osuđen s obzirom na to da nije otkopčao pantalone, niti je bio nasilan prema njoj.

Također, značajno je i to da je nekoliko intervjuiranih ispitanika izrazilo uvjerenje da muškarci ne mogu biti žrtve silovanja ili seksualnog napada. Ustvari, ovo pitanje često dovodi do smijeha i šala.

²⁹Za dodatnu literaturu o tome kako rodni stereotipi utječu na odlučivanje i ishode u slučajevima seksualnog napada vidi: Simon-Kerr, "Unchaste and Incredible: The Use of Gendered Conceptions of Honor of Impeachment"; Murphy, "Gender Bias in the Criminal Justice System"; Također vidjeti na hrvatskom: Radačić, "Kazneno djelo silovanja".

³⁰Radačić, "Kazneno djelo silovanja", 115.

³¹Richard C. Kearney i Holly Sellers, "Sex on the Docket: Reports of State Task Forces on Gender Bias", Public Administration Review 56, no.6 (November 1996): 590.

4.4. Kredibilitet svjedoka/žrtve

U okviru ovog istraživanja intervjuirani ispitanici su općenito tvrdili da kredibilitet žrtve/svjedoka u potpunosti određuje dosljednost njihovih izjava i njihovu uvjerljivost tokom svjedočenja, dok su različitosti od osobe do osobe nebitne. Ipak, nekoliko intervjuiranih ispitanika navelo je da i neke različitosti mogu igrati određenu ulogu, mada ne i rod. Jedan tužilac je rekao:

...sve igra ulogu. Ako ste sudija, sve se uzima u obzir, uključujući obrazovanje i porijeklo, ali nevažno je da li se radi o muškarcu ili ženi.

Jedna sutkinja je na neki način ponovila mišljenje kolege, ali je za razliku od njega navela da spol svjedoka može igrati važnu ulogu u pitanjima i temama koje se istražuju tokom postupka. Ona je primijetila:

Sve igra ulogu, naročito ako je svjedok mlada žena; ako ona svjedoči o krivičnom djelu [koje se desilo] noću, čujemo komentare o tome šta je ona radila u kafiću tako kasno. Pitaju da li često mijenja momke. Advokati pokušavaju da unište kredibilitet svjedokinje na taj način. Neka ponašanja su prihvatljiva za mladiće, ali za djevojke nisu. Iz tog razloga, mlade žene... izbjegavaju svjedočenje na sudu. [Advokati] komentiraju kako je obučena, dok muškarci nisu izloženi takvim komentarima.

Pored toga, 40% ispitanika koji su popunili upitnik odgovorilo je da je emotivnost svjedoka tokom svjedočenja bitna za njihov kredibilitet. Međunarodna istraživanja pokazuju da žene žrtve silovanja koje tokom svjedočenja ne izgledaju rastreseno, uplakano i uplašeno imaju daleko manje šanse da će se njihovom svjedočenju povjerovati.³² Muškarci, opet, mogu biti kažnjeni, posramljeni ili optuženi da glume ako plaču, ako su rastreseni ili pokazuju nedovoljno muškosti. Ovo istraživanje ukazuje na to da rod igra važnu ulogu u određivanju kredibiliteta svjedoka – kao i vrste pitanja koja se postavljaju svjedocima.

4.5. Izricanje kazni

Prema odgovorima ispitanika u intervjuima i upitniku kazne se izriču objektivno i u skladu sa zakonom. Samo 4% ispitanika koji su popunjavali upitnik (od 96) navelo je da su imali priliku vidjeti kako je muškarcu izrečena teža kazna nego ženi u istom ili sličnom predmetu. Zanimljivo je da je 13,5% ispitanika odabralo opciju "Ne želim odgovoriti", čime su pokazali da im je neprijatno da otkriju svoje mišljenje ili zapažanja na ovu temu. Ustvari, sudije mogu i uzimaju u obzir olakšavajuće okolnosti kao što je porodični status (da li je optuženi oženjen, ima li djecu, te da li je hranitelj porodice) kako bi ublažili kazne. Međunarodno istraživanje zapravo pokazuje da su muškarci možda u lošijem položaju od žena

³²Lynn Hecht Schafran, "Maiming the Soul: Judges, Sentencing and the Myth of the Nonviolent Rapist", Fordham Urban Law Journal 20, no.3 (1993): 450–451; "Writing and Reading About Rape: A Primer", St. John's Law Review 66, no.4 (Winter/Fall 1993): 988. Vidi i: David Lisak, "The Neurobiology of Trauma". U neobjavljenom članku (University of Massachusetts, Boston, 2002); čiji su se dijelovi pojavili u DVD-u "Understanding Sexual Violence: Prosecuting Adult Rape and Sexual Assault Cases", izdao Državni program, obrazovanja u pravosuđu u 2000. godini. Video snimljeno predavanja dr. Lisak na istu temu se također može vidjeti online; vidi David Lisak, "Neurobiology of Trauma", Arkansas Coalition against Sexual Assault, 5. februara 2013, <https://www.youtube.com/watch?v=py0mVt2Z7nc/> (pristupljeno 20. februara 2014).

kada se radi o izricanju krivičnih sankcija.³³ Razlog je u tome što se općenito smatra da su muškarci manje odgovorni za brigu o porodici, kao i da predstavljaju veću opasnost po zajednicu, dok se za žene smatra da se lakše reintegriraju u društvo.³⁴

U okviru ovog istraživanja pokušao se odrediti i utjecaj roda sudije na izricanje kazne. U intervjuima su navedena dva primjera u kojima se činilo da rod sudije igra ulogu u izricanju kazne. Jedan tužilac se prisjetio predmeta nasilja u porodici u kojem je višestepeni sud smanjio kaznu počiniocu sa 10 na 8 mjeseci. On je naveo da je, razmišljajući o predmetu, shvatio da se sudsko vijeće sastojalo od trojice muškaraca; vjeruje da kazna ne bi bila smanjena da je u vijeću bila bar jedna žena. Drugi advokat je ispričao priču o slučaju silovanja koji je po žalbi otišao na višestepeni sud, koji je na kraju povećao kaznu. Ovako se prisjetio tog slučaja:

Sud je odlučio povećati kaznu, ali u vijeću su bile samo žene sudije. Nisam siguran da li je to utjecalo na povećanje kazne. Moj je principal znao reći da žene uvijek imaju više razumijevanja za muškarce nego za druge žene.

Prema odgovorima u upitniku, 60% ispitanika vjeruje da su muškarci nasilniji zato što su fizički jači. Također, skoro 50% ispitanika smatra da su muškarci 'po prirodi' skloniji nasilju. Ovi podaci ukazuju na prilično duboko uvriježena mišljenja o prirodnoj predispoziciji ili sklonosti muškaraca nasilju. Nejasno je kako ovakva uvjerenja mogu utjecati na izricanje kazne, ali su stavovi o urođenoj prirodi žena i muškaraca vjerovatno duboko ukorijenjeni – čak implicitni.

5. Rod i materijalna podrška žrtvama/svjedocima

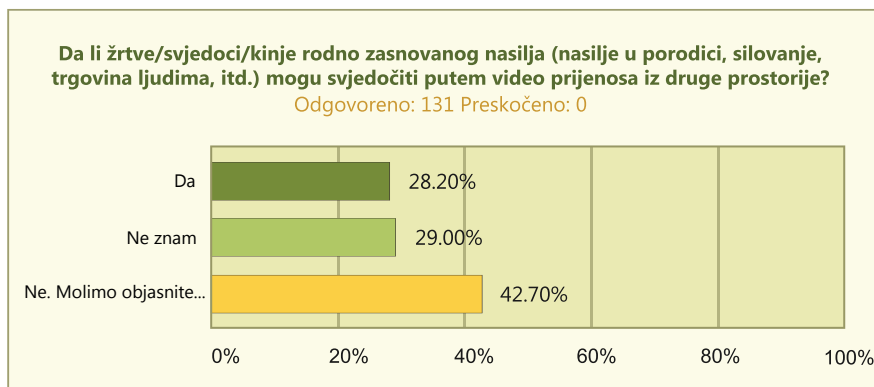
Sudovi u BiH su uložili napore na institucionaliziranju podrške žrtvama i svjedocima, najviše u predmetima ratnih zločina.³⁵ Ipak, ovo istraživanje je pokazalo da žrtve u slučajevima seksualnog napada, zlostavljanja djece i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja mogu imati izrazito ograničen pristup materijalnoj podršci. Naprimjer, oko 42% ispitanika je u upitniku navelo da ne postoji mogućnost da žrtve ili svjedoci svjedoče izvan sudnice, putem videolinka (in camera ili video svjedočenje).

³³Vidi, npr.: Judith Resnik, "Gender Bias: From Classes to Courts", Stanford Law Review 45 (1993): 2195–2210. U ovom članku se, međutim, navodi da bjelkinje i pripadnice određenih klasa (u SAD-u) imaju specifičnu prednost u izricanju kazni, te se napominje da "riječi 'žene' i 'muškarci' ponekad mogu biti neadekvatne da obuhvate ukrštanja roda, rase, vjerske pripadnosti, etničkog porijekla, seksualne orijentacije i klase".

³⁴Vidi, npr.: Darrell Steffensmeier, John Kramer i Cathy Streifel, "Gender and Imprisonment Decisions", Criminology 31, no.3 (1993): 411–446; Kathleen Daly, "Discrimination in the Criminal Courts: Family, Gender, and the Problem of Equal Treatment", Social Forces 66, no.1. (September 1987): 152–175; i Rainer Geißler i Norbert Marißen, "Junge Frauen und Männer vor Gericht: geschlechtsspezifische Kriminalität und Kriminalisierung", Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 40, no.3. (1988): 505–526.

³⁵Maja Šošćarić, Žrtve rata i rodno osjetljiva istina, pravda i garancije neponavljanja u Bosni i Hercegovini, Perspectives Series (Impunity Watch, 2012), 46; OSCE u Evropi, Misija u Bosni i Hercegovini, Zaštita i podrška svjedoka u predmetima ratnih zločina u Bosni i Hercegovini: Prepreke i preporuke godinu dana nakon usvajanja Državne strategije za rad na predmetima ratnih zločina, Izvještaj u sklopu Projekta za izgradnju kapaciteta i implementaciju nasljeđa (Sarajevo: OSCE, 2010).

Rod i pravosuđe: Odabrani rezultati i preporuke o implikacijama roda u pravosuđu Bosne i Hercegovine

Tokom intervjua, jedan sudija je naveo predmet u kojem je, zbog nepostojanja opreme za videolink, pronašao kreativno rješenje kako bi omogućio djetetu žrtvi seksualnog zlostavljanja da svjedoči u sigurnom okruženju, bez stvaranja dodatne traume. Objasnio je da je to potrajalo i zahtijevalo odgađanja zakazanih postupaka; osim toga, zbog navedenog adhoc rješenja odbrana je podnijela zahtjev za ponovnim svjedočenjem žrtve. Kao što pokazuje ovaj primjer, improvizirana rješenja mogu utjecati na efikasnost suda i opteretiti sudije i ostalo sudsko osoblje dodatnim komplikacijama. Međutim, učešće žrtava i svjedoka presudno je za uspješno provođenje pravde; stoga, kada je to učešće ograničeno zbog nedostatka materijalne podrške ograničen je i potencijal za izvršenje pravde.

Korištenje svjedočenja putem videolinka kako bi se spriječilo ponovno ili dodatno traumatiziranje žrtava i svjedoka dobro je dokumentirano. Za žrtve nasilja su očavanje s nasilnicima na sudu može biti strašno i dovesti do izolacije ili odmazde u zajednici.³⁶ Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (ICTY) usvojio je pravilnik o dokazima posebno za predmete rodno zasnovanog nasilja, zbog velike osjetljivosti slučajeva silovanja i seksualnog delikta.³⁷ Ipak, sudovi u BiH su tek počeli pružati emocionalnu i

³⁶ Mandy Burton, Roger Evans i Andrew Sanders, "Are Special Measures for Vulnerable and Intimidated Witnesses Working? Evidence from the Criminal Justice Agencies", Home Office Online Report 1, no.6 (2006): 2–3.

³⁷ U Pravilu 96. iz "Pravilnika o postupku i dokazima" ICTY-a o "Dokazima u predmetima seksualnog napada" (usvojeno 11.2.1994) navedeno je da:

U slučajevima seksualnog delikta:

- (i) neće se tražiti dodatno potkrepljivanje svjedočenja žrtve;
- (ii) pristanak se ne može upotrijebiti kao odbrana ako je žrtva:
 - (a) bila izložena nasilju, prisili, zatočenju ili psihičkom pritisku, ili joj se time prijetilo, ili je imala razloga da se toga boji, ili
 - (b) razumno vjerovala da bi, ako se ona ne povinuje, neko drugi mogao biti tome izložen, ili bi mu se time moglo prijetiti ili ga time zastrašivati; (izmijenjeno 3. maja 1995)
- (iii) prije nego što se prihvate dokazi o pristanku žrtve, optuženi mora uvjeriti pretresno vijeće in camera da su ti dokazi relevantni i vjerodostojni; (izmijenjeno 30. januara 1995)
- (iv) ranije seksualno ponašanje žrtve ne prihvata se kao dokaz u postupku.

Vidi: Međunarodni tribunal za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. (ICTY), Pravilnik o postupku i dokazima, Ujedinjene nacije IT/32/Rev. 48, zadnji put izmijenjeno 19. novembra 2012.

psihološku podršku žrtvama i svjedocima, i to samo u predmetima ratnih zločina. Naprimjer, neki sudovi su uveli podršku žrtvama i svjedocima ratnih zločina prije i tokom istrage, kao i tokom suđenja.³⁸ Pored toga, osnovani su i odjeli za podršku svjedocima u okružnim sudovima i tužilaštvima u Banjoj Luci i Istočnom Sarajevu, te u kantonalnim sudovima i tužilaštvima u Sarajevu, Unsko-sanskom kantonu i Srednjobosanskom kantonu, kako bi se pružila podrška žrtvama i svjedocima ratnih zločina.³⁹ Na Sudu BiH je također uspostavljeno Odjeljenje za podršku svjedocima.⁴⁰

Uvođenjem politika, programa i infrastrukture za ispunjavanje potreba žrtava i svjedoka seksualnog napada, nasilja u porodici, trgovine ljudima i zlostavljanja djece olakšava se njihovo učešće u sudskim raspravama te time jača pristup pravdi. Osim toga, prilagođavanje infrastrukture i politike da bi se ispunile navedene potrebe govori o tome u kojoj je mjeri pravosuđe svjesno rodni implikacija ovih vrsta krivičnih djela.

6. Zaključci i preporuke

U ovom izvještaju se analizira utjecaj roda na mišljenja i stavove pravosudnih stručnjaka u BiH, i otkriva se na koji način on može utjecati na kolegijalne odnose i atmosferu u sudu, kao i na svakodnevni rad suda i donošenje odluka. Nalazi ove studije dosljedni su značajnim međunarodnim istraživanjima koja pokazuju da rod doista utječe na provođenje pravde, rutinsko funkcioniranje suda i profesionalne odnose.

Ovo istraživanje pomoglo je u demonstriranju nivoa opredijeljenosti sudija i ostalih stručnjaka u pravosuđu u BiH za pravično, nepristrano i objektivno pravosuđe. Pripadnici pravosudne zajednice su u složenom i teškom položaju, gdje se od njih očekuje nepristranost bez unošenja emocija, uvjerenja i vrijednosti koje se primjenjuju u njihovom društveno-kulturnom okruženju. Ipak, demokratske pravosudne institucije dosljedno potvrđuju svoju opredijeljenost za principe pravičnosti i objektivnosti; a mehanizmi kontrole i ravnoteže, kao što su sudska vijeća, žalbeni sudovi i suđenja pred porotom redovne su odlike pravosudnih sistema. S posvećenim pravosuđem, sveobuhvatnim pravnim okvirom, stalnim mogućnostima za obuku uz profesionalno usavršavanje i kontinuiranom spremnošću za reforme i unapređenja, pravosuđe u BiH ima kapacitet da se bavi pitanjem utjecaja roda i poveća nivo nepristranosti u dijeljenju pravde. Kako bi se doprinijelo navedenom cilju, u ovom izvještaju su predložene sljedeće preporuke, zasnovane na nalazima istraživanja i najboljim praksama koje su uveli međunarodni pravni stručnjaci.

³⁸Za više informacija o programu UNDP-a "Support to Processing of War Crimes in BiH" i aktivnostima u oblasti podrške žrtvama i svjedocima ratnih zločina provedenim u saradnji s VSTV-om vidi: Dragan M. Popovic i ostali, A Situation Needs Assessment of the Cantonal and district Prosecutors' Offices and Court in BiH to Process War Crimes Cases, 2008-2011. Support to Processing of War Crimes Cases in BiH (SPWCC) (UNDP u BiH, 2012).

³⁹Za više informacija vidi: "Sud u Bihacu dobija Odjel za podršku svjedocima", Balkan Insight, 12.12.2012, <http://www.balkaninsight.com/en/article/bihac-court-to-get-witness-support-section>; i Visoko sudsko i tužilačko vijeće BiH, "Početak rada Odjela za podršku svjedocima pri Kantonalnom sudu u Novom Travniku i Kantonalnom tužilaštvu Srednjobosanskog kantona", 9.11.2013, <http://www.hjpc.ba/pr/preleases/1/?cid=5746,2,1>.

⁴⁰Šoštarić, Žrtve rata i rodno osjetljiva istina, 46.

6.1. Preporuke

Bh. pravosuđe:

- » Razmotriti utjecaj roda na: 1) svakodnevni rad suda; 2) procesne prakse; i3) donošenje odluka u pravosuđu tokom revidiranja Strategije za reformu sektora pravde koje je u toku.⁴¹ Ovaj izvještaj se može koristiti kao smjernica u identificiranju i rješavanju specifičnih pitanja koja se tiču utjecaja roda na pravosuđe.

Bh. sudovi i tužilaštva:

- » Razviti interne politike o seksualnom uznemiravanju i diskriminaciji, koje će sadržavati široku definiciju seksualnog uznemiravanja, kao i detaljan opis najčešćih oblika uvredljivog ponašanja. Potrebno je izraditi i institucionalizirati mehanizme za podršku izvještavanju, istraživanju i primjeni politike, kao i plan godišnjih obuka na temu seksualnog uznemiravanja i aktivnosti na podizanju svijesti za sve sudsko osoblje i nosioce pravosudnih funkcija kao komponentu provedbe interne politike.

Bh. advokatske komore:

- » Osigurati članovima relevantnu i najnoviju domaću i međunarodnu literaturu u oblastima rodne i spolne diskriminacije, nasilja u porodici, seksualnog delikta, zlostavljanja djece i porodičnog prava (starateljstvo nad djecom, alimentacija, izdržavanje djece i roditeljska prava) koja govori o najboljim pravnim praksama zasnovanim na dokazima.

Entitetski centri za edukaciju sudija i tužilaca:

- » Razvijanje i provođenje osnovne obuke na temu utjecaja roda na rad pravosuđa, procedure i donošenje odluka. Razvijanje naprednije obuke na temu utjecaja implicitne pristranosti, uključujući uvođenje strategija za povećanje nivoa nepristranosti u pravosuđu.

Bh. pravni fakulteti

- » Organizirati specijalizirane klinike za studente prava na temu utjecaja roda u pravnoj praksi i donošenju odluka. Dati priliku studentima da razmatraju predmete u kojima su naročito važne rodno određene komponente, uključujući predmete seksualnog uznemiravanja, nasilja u porodici, seksualne delikte, zlostavljanje djece, dodjelu starateljstva nad djecom i roditeljski dopust za majke i očeve.

Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine:

- » Pokrenuti reviziju dostupnosti materijalne podrške – uključujući psihološku podršku, informiranje i preporuke, podršku u snalaženju unutar pravosudnog sistema, i tehnologiju videolinka za sudske postupke žrtvama/svjedocima seksualnog napada, trgovine ljudima i zlostavljanja djece. Utvrditi strategije za sveobuhvatno povećanje dostupnosti materijalne podrške u cjelokupnom sudskom sistemu BiH i uvođenje promjena u utvrđenom vremenskom roku.

⁴¹Vidi: "Strategija za reformu sektora pravde BiH 2008–2012." (Sarajevo, juni 2008); i Ministarska konferencija BiH, "Akcioni plan za provedbu Strategije za reformu sektora pravde u BiH za period 2009–2013. (revidiran četvrti put)" (Sarajevo, januar 2013).

- » Preporučuje se da VSTV BiH revidira i prilagodi etičke kodekse za sudije i tužioce kako bi se ugradili rodni aspekti, uključujući smjernice o seksualnom uznemiravanju i strategije za osiguravanje pravičnog, transparentnog i nepristranog pravosuđa kada se radi o rodnim pitanjima.

Literatura

- Angel, Marina. "Sexual Harassment by Judges." *University of Miami Law Review* 45 (March 1991): 817–838.
- Bessière, Céline, and Muriel Mille. "Le juge est (souvent) une femme. Conceptions du métier et pratiques des magistrates et magistrats aux affaires familiales." *Sociologie du travail* 55, no. 3 (2013): 341–368.
- "Bihac Court to Get Witness Support Section." *Balkan Insight*, December 12, 2012. <http://www.balkaninsight.com/en/article/bihac-court-to-get-witness-support-section>.
- Bosnia and Hercegovina Minisarska konferencija. *Akcionni plan za sprovođenje strategije za reformu sektora pravde u Bosni i Hercegovini za period od 2009. do 2013. godine (četvrti revidirani)*. Sarajevo: 2013.
- Boyd, Christina L., Lee Epstein, and Andrew D. Martin. "Untangling the Causal Effect of Sex on Judging." *American Journal of Political Science* 54, no. 2 (2010): 389–411.
- Burton, Mandy, Roger Evans, and Andrew Sanders. "Are Special Measures for Vulnerable and Intimidated Witnesses Working? Evidence from the Criminal Justice Agencies." *Home Office Online Report* 1, no. 6 (2006): 1–65.
- Cadwell, Leslie A. "Gender Bias against Fathers in Custody? The Important Differences between Outcome and Process." *Vermont Law Review* 18, no. 1 (1993): 215–249.
- Chesney-Lind, Meda. "Judicial Paternalism and the Female Status Offender: Training Women to Know Their Place." *Crime & Delinquency* 23, no. 2 (January 1977): 121–130.
- Coleman, Sam W. "Gender Bias Task Force: Comments on Courtroom Environment." *Washington and Lee Law Review* 58, no. 3 (2001): 1099–1106.
- Čaušević, Jasmina, and Sandra Zlotrg. *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*. Sarajevo: Udruženje za jezik i kulturu Lingvisti i Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, 2011.
- Dalby, Thomas, and Annik Mossière. "The Influence of Gender and Age in Mock Juror Decision-Making." *Europe's Journal of Psychology* 4, no. 4 (2008).
- Daly, Kathleen. "Discrimination in the Criminal Courts: Family, Gender, and the Problem of Equal Treatment." *Social Forces* 66, no. 1 (September 1987): 152–175.
- Eich, William. "Gender Bias in the Courtroom: Some Participants Are More Equal Than Others." *Judicature* 69 (1986 1985): 339–343.
- Galić, Nenad i Heather Huhtanen, urednici. *Priručnik: sudska razmatranja slučajeva nasilja u porodici u BiH*. Sarajevo: Alantska inicijativa/DCAF, 2014.

Rod i pravosuđe: Odabrani rezultati i preporuke o implikacijama roda u pravosuđu Bosne i Hercegovine

- Geißler, Rainer, and Norbert Marißen. "Junge Frauen und Männer vor Gericht: geschlechtsspezifische Kriminalität und Kriminalisierung." *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 40, no. 3 (1988): 505–526.
- Halilović, Majda, i Heather Huhtanen. Rod i pravosuđe: *Istraživanje o implikacijama roda u pravosuđu Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: DCAF/Atlantska inicijativa, štampanje u toku.
- Handler, Justice Alan B. *Castellano v. Linden Board of Education; 79 N.J. 407 (1979) 400 A.2d 1182*. The Supreme Court of New Jersey, 1979.
- Hanna, Cheryl. "The Paradox of Hope: The Crime and Punishment of Domestic Violence." *William and Mary Law Review* 39, no. 5 (1998): 1505–1584.
- . "Početak rada Odjela za podršku svjedocima pri Kantonalnom sudu u Novom Travniku i Kantonalnom tužilaštvu Srednjobosanskog kantona," November 9, 2013. <http://www.hjpc.ba/pr/preleases/1/?cid=5746,2,1>.
- Hodgson, Shari, and Bert Pryor. "Sex Discrimination in the Courtroom: Attorney's Gender and Credibility." *Psychological Reports* 55, no. 2 (October 1984): 483–486.
- Kang, Jerry, Mark W. Bennett, Devon W. Carbado, Pamela Casey, Nilanjana Dasgupta, David L. Faigman, Rachel D. Godsil, Anthony G. Greenwald, Justin D. Levinson, and Jennifer Mnookin. "Implicit Bias in the Courtroom." *UCLA Law Review* 59, no. 5 (2012): 1124–1186.
- Karlan, Sandy. "Towards the Elimination of Gender Bias in the Florida Courts." *Nova Law Review* 11 (1986): 1569–1583.
- Kearney, Richard C., and Holly Sellers. "Sex on the Docket: Reports of State Task Forces on Gender Bias." *Public Administration Review* 56, no. 6 (November 1996): 587–592.
- Le collectif onze. *Au tribunal des couples enquête sur des affaires familiales*. Paris: Odile Jacob, 2013.
- Levine, Jennifer A. "Preventing Gender Bias in the Courts: A Question of Judicial Ethics." *Georgetown Journal of Legal Ethics* 1 (1987): 783–786.
- Levinson, Justin D., and Danielle Young. "Implicit Gender Bias in the Legal Profession: An Empirical Study." *Duke Journal of Gender Law & Policy* 18, no. 1 (August 2010): 1–44.
- Lisak, David. "About Sexual Violence: Neurobiology of Trauma." *Pinterest*. Accessed February 20, 2014. <http://www.pinterest.com/pin/446911962992607485/>.
- . "The Neurobiology of Trauma." [Unpublished Paper]. University of Massachusetts, Boston, 2002.
- Livingston, Joy A. "Responses to Sexual Harassment on the Job: Legal, Organizational, and Individual Actions." *Journal of Social Issues* 38, no. 4 (January 1982): 5–22.

Rod i pravosuđe:
**Odabrani rezultati i preporuke o implikacijama roda
u pravosuđu Bosne i Hercegovine**

- Maryland Special Joint Committee on Gender Bias in the Courts. *Report of the Special Joint Committee on Gender Bias in the Courts*. Maryland: Administrative Office of the Courts, 1989.
- Međunarodni sud za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinitelja na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine. Pravilnik o postupku i dokazima. Ujedinjene nacije IT/32/Rev. 48, 2012.
- Merry, Sally Engle. "Everyday Understandings of the Law in Working-Class America." *American Ethnologist* 13, no. 2 (May 1986): 253–270.
- Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine. Strategija za reformu sektora pravde u Bosni i Hercegovini za period od 2008. do 2012. godine. Sarajevo, juni 2006. http://www.fmp.gov.ba/useruploads/files/fmp/strategijsko/srsp_bih.pdf
- Minnesota Supreme Court Task Force. *Minnesota Supreme Court Task Force for Gender Fairness in the Courts: Final Report*. Minnesota: Minnesota Supreme Court, 1989.
- Moore, Sally Falk. *Law as Process: An Anthropological Approach*. London: Routledge & Kegan Paul, 1978.
- Murphy, Wendy. "Gender Bias in the Criminal Justice System." *Harvard Women's Law Journal* 20 (1997): 14–26.
- New York Task Force on Women in the Courts. "Report of the New York Task Force on Women in the Courts." *Fordham Urban Law Journal* 15, no. 1 (1986): 11–198.
- Ninth Circuit Task Force on Gender Bias. *The Preliminary Report of the Ninth Circuit Gender Bias Task Force: Discussion Draft*. United States District Court, Western District of Washington, 1992.
- OSCE Misija u Bosni i Hercegovini. Krivična odgovornost i sankcionisanje počilaca nasilja u porodici. Analiza i preporuke o krivičnopравnim sankcijama u predmetima nasilja u porodici u Bosni i Hercegovini. OSCE, 2011.
- . Zaštita i podrška svjedoka u predmetima ratnih zločina u Bosni i Hercegovini: Prepreke i preporuke godinu dana nakon usvajanja Državne strategije za rad na predmetima ratnih zločina. Izvještaj u sklopu projekta za izgradnju kapaciteta i implementaciju nasljeđa. Sarajevo: OSCE, 2010.
- Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini. Službeni glasnik Bosne i Hercegovine 16/03 i 102/09, 2010.
- Popović, Dragan M., Lucia Dighiero, Lejla Hadžimešić i Alma Taso-Deljković. Procjena stanja i potreba kantonalnih/okružnih tužilaštava i sudova na polju podrške i zaštite svjedoka/žrtava u predmetima ratnih zločina u BiH" realiziran je u okviru projekta: Izgradnja kapaciteta kantonalnih i okružnih tužilaštava i sudova u BiH za procesuiranje ratnih zločina, 2008. – 2011. UNDP u BiH, 2012.

Rod i pravosuđe:
**Odabrani rezultati i preporuke o implikacijama roda
u pravosuđu Bosne i Hercegovine**

- Radačić, Ivana. "Kazneno djelo silovanja: pitanja definicije, (ne)odgovornosti za otklonjivu zabludu o pristanku i postojanje rodnih stereotipa u sudskom postupku na primjeru prakse županijskog suda u Zagrebu." *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* 19, no. 1 (July 2012): 105–125.
- Resnik, Judith. "Gender Bias: From Classes to Courts." *Stanford Law Review* 45 (1993): 2195–2210.
- Rosen, Lawrence. *Law as Culture: An Invitation*. Princeton, N.J.; Woodstock: Princeton University Press, 2008.
- Schafran, Lynn Hecht. "Credibility in the Courts: Why Is There a Gender Gap." *Judges Journal* 34 (1995): 5.
- . "Gender Bias in Family Courts: Why Prejudice Permeates the Process." *Family Advocate* 17 (1994): 22–28.
- . "Maiming the Soul: Judges, Sentencing and the Myth of the Nonviolent Rapist." *Fordham Urban Law Journal* 20, no. 3 (1993): 439–453.
- . "The Less Credible Sex." *Judges Journal* 24, no. 16 (Winter 1985): 16.
- . "Writing and Reading about Rape: A Primer." *St. John's Law Review* 66, no. 4 (Winter/Fall 1993): 979–1045.
- Schickman, Mark I. "Sexual Harassment: The Employer's Role in Prevention." *The Complete Lawyer* 13, no. 1 (Winter 1996): 24.
- Shehada, Nahda Younis. *Justice without Drama: Enacting Family Law in Gaza City Sharīa Court*. Maastricht: Shaker Publishing, 2005.
- Simon-Kerr, Julia Ann. "Unchaste and Incredible: The Use of Gendered Conceptions of Honor in Impeachment." *Yale Law Journal* 117, no. 1854 (2008): 1854–1898.
- Šoštarić, Maja. *War Victims and Gender-Sensitive Truth, Justice, Reparations and Non-Recurrence in Bosnia and Herzegovina*. Perspectives Series. Impunity Watch, 2012.
- Steffensmeier, Darrell, John Kramer, and Cathy Streifel. "Gender and Imprisonment Decisions." *Criminology* 31, no. 3 (1993): 411–446.
- Todd-Mancillas, William R. "Masculine generics=Sexist Language: A Review of Literature and Implications for Speech Communication Professionals." *Communication Quarterly* 29, no. 2 (March 1981): 107–115.
- Utah Task Force on Gender and Justice. *Utah Task Force on Gender and Justice: Report to the Utah Judicial Council*. Salt Lake City, Utah: Task Force on gender and Justice, 1990.

Rod i pravosuđe:

Odabrani rezultati i preporuke o implikacijama roda u pravosuđu Bosne i Hercegovine

Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i hercegovine. Godišnje izvješće 2012.
<http://www.hjpc.ba/intro/gizvjestaj/pdf/VSTV%20BiH%20-%20godisnji%20izvjestaj%202012.pdf>

Wilson, Timothy D., Samuel Lindsey, and Tonya Y. Schooler. "A Model of Dual Attitudes."
Psychological Review 107, no. 1 (2000): 101–126.